

Amersfoort ¹.

“Over het ontstaan en de groei van Amersfoort is al het nodige geschreven. Door archief- en literatuuronderzoek heeft men zich een beeld gevormd van de ontwikkeling van de nederzetting en stad Amersfoort. Met name de vroegste periode, van de 11 de tot en met de 13de eeuw, kenmerkt zich door een schaarste aan historisch bronnenmateriaal. Geen wonder, dat juist over het Amersfoort uit die periode enerzijds verschillende theorieën bestaan, terwijl men anderzijds in de literatuur kan opmerken dat theorieën steeds weer worden overgenomen en een eigen leven gaan leiden, terwijl er in feite geen bewijzen voor zijn. Die bewijzen zullen voor deze periode voornamelijk uit het bodemarchief moeten voortkomen”. ²

Men kan geen publicatie over de oudste geschiedenis van Amersfoort en omgeving naslaan of men komt er steeds dezelfde jaartallen tegen: 777, 1006, 1028 en 1050. Op deze vier jaartallen is de hele oudste geschiedenis van Amersfoort en omgeving gebaseerd³. Opvallend is dat historici ten aanzien van de genoemde jaartallen weinig kritisch zijn gebleken. Contemporaine bronnen worden nergens genoemd, een contemporaine geschiedenis al evenmin. Tussentijdse jaartallen zijn onbekend of worden verzwegen. Tussen het jaar 777 en 1006 wordt nog wel eens een goederenlijst uit 855 genoemd, waarin de gouw Flethetti genoemd wordt, maar geen van de hierin genoemde plaatsen ligt in de buurt van Amersfoort, wat in het verleden tot enkele interessante discussies heeft geleid. De uitkomsten van die discussies kennen we als de huidige traditionele opvattingen over dit gebied.

De oudste geschiedenis van Amersfoort en omgeving mag als voorbeeld dienen voor de wijze waarop de geschiedenis van meerdere plaatsen in Nederland tot stand is gekomen. Die oudste geschiedenis kent in feite drie problemen:

1. De toepassing van de oorkonden uit 777, 1028 en 1050 op Amersfoort en omgeving;
2. Het feitelijke ontstaan en de naamgeving van de stad;
3. Het verhaal rondom het vermeende klooster van St. Ansfrius op de Hohorst.

De oorkonde uit 777.

De in de oorkonde uit 777 genoemde gouw Flethite plaats men traditioneel in de omgeving van Amersfoort, net als de 4 daarin genoemde bossen. De oorkonde betreft een schenking van Karel de Grote aan de kerk van St. Willibrord te Trajectum en zou uitgegeven zijn in Nijmegen, gezien de ondertekening met Niumago.

Het is door Albert Delahaye reeds lang aangetoond dat het in deze oorkonde allerm minst over Nederland gaat. In Nijmegen is van een Karolingisch paleis nooit iets gebleken, zowel tekstueel als archeologisch niet. En Utrecht was in de tijd van St. Willibrord en lang daarvoor en daarna onbewoonbaar. Daar woonden geen volk om te bekeren, laat staan dat er een kerk heeft gestaan. De archeologie laat ook hier de traditionele opvattingen in de steek. Beide plaatsen Noviomagus en Trajectum zijn door Delahaye in Noord-Frankrijk aangewezen, evenals alle overige namen in deze oorkonde.

Bestudeert men het tot stand komen van de Nederlandse tradities, dan blijkt al snel dat het natte vingerwerk is geweest. Men heeft Latijnse teksten op een zeer onzorgvuldige wijze gelezen en geïnterpreteerd. Dat gebeurde niet door historici, maar door kanunniken en dominess die meenden een potje Latijn te spreken en te begrijpen. De latere historisch geschoolden doorzagen deze misvattingen niet. Uit aanvankelijk meerdere opvattingen zijn er enkele

¹ Toen ik me als inwoner van Amersfoort in navolging van de studie van mijn vader in de oudste geschiedenis ging verdiepen, stuitte ik al snel op een aantal tegenstrijdigheden en niet logische opvattingen. Dat maakte een kritisch onderzoek naar waarheid en mythe toch eens noodzakelijk.

² Citaat van Monique Krauwier in 'Waterlopen, oude wegen en nieuwe ontginningen' in Amersfoortse Opstellen, Uitg. Bekking 1989, p. 11. Dat ook het bodemarchief aan interpretaties onderhevig is, zeker als vondsten naar historische gebeurtenissen toe worden verklaard, mag als bekend verondersteld worden.

³ In de Historische Encyclopedie van Amersfoort zijn uit het eerste millennium slecht 2 dateringen betreffende Amersfoort bekend. De oorkonde uit 777 en een vermelding uit 975, die echter niet over Amersfoort, maar over Hoevelaken handelt.

overeind gebleven, vaak bij gebrek aan tegenbewijzen, die nu als vaststaande feiten worden gepresenteerd. Die tegenbewijzen heeft Albert Delahaye in zijn vele publicaties wel geleverd.

In Amersfoort is de plaatselijke oudheidkundige vereniging en het museum naar dit Flethite vernoemd, al erkent men wel dat de gebruikte naam Flehite op een 'leesfout'⁴ is gebaseerd. De oudste geschiedenis van Amersfoort kent wel meer 'leesfouten'. De vier genoemde bossen heeft men verspreid over de Gelderse Vallei van Woudenberg tot Soest, waarbij ook enkele 'leesfouten' zijn te constateren. Deze bossen zouden gelegen zijn aan weerszijde van de Hemus, wat in de Nederlandse opvattingen zowiezo al niet klopt⁵. De Hemus heeft men steeds met de Eem geïdentificeerd, echter in een recente publicatie⁶ wordt aangetoond dat de Eem in de 8^e eeuw nog niet bestond. Het is wel duidelijk dat de archeologische bevindingen de juistheid van de toepassing van deze oorkonde op Nederland nergens bevestigen, zelfs in Wijk bij Duurstede niet.

De toepassing van de oorkonden uit 1028 en 1050.

De oudste vermeldingen van de plaats Amersfoort komen, traditioneel beschouwd, voor in twee oorkonden uit de jaren 1028 en 1050 van respectievelijk Keizer Koenraad II⁷ en bisschop Bernold⁸. Hierin wordt de plaats Amersfoirde genoemd⁹. In deze goederenlijsten wordt het goederenbezit van bisschop Ansfridus uit 1006 bevestigd. Echter in de goederenlijst van 1006, die algemeen als een vervalsing wordt beschouwd (ook door mevr. Broer, zie noot 9), wordt vreemd genoeg de plaats Amersfoort niet genoemd, terwijl het klooster van St. Ansfridus daar juist vlakbij gelegen zou hebben.

Nu is bekend dat de goederenlijsten uit 1028 en 1050 slechts in afschrift zijn overgeleverd en wel in afschriften uit de 14de en 16de eeuw. Tenhaeff¹⁰ heeft van de lijst uit 1050 aangetoond dat het om een gecompileerde oorkonde gaat, een vervalsing dus. Ook Henderikx¹¹ had daarover

⁴ Deze leesfout is een van de voorbeelden, er zullen er meerdere volgen in dit artikel, dat historici in het verleden erg onzorgvuldig met teksten omgegaan zijn.

⁵ Voor meer informatie over deze 4 bossen verwijs ik naar de website www.noviomagus.info, waar een uitgebreid onderzoek van opvattingen over deze 4 bossen te vinden is. De 'bewijsvoering' blijkt slechtste bestaan op vermeende naamsovereenkomst van laatmiddeleeuwse namen met de Romaanse namen uit de oorkonden uit 777. De vraag is tevens gerechtvaardigd of de huidige namen pas verkregen zijn na toepassing van deze oorkonde op dit gebied.

⁶ "Amersfoort lag aan Zee", Waterschapskroniek Vallei en Eem 777-1616, Margriet Mijnsen-Dutilh, Utrecht/Leusden 2007. De Eem is volgens deze publicatie ontstaan als een sterk meanderende afwateringsrivier van het moerasgebied van de Gelderse Vallei, dat bij grootschalige ontginningen, die pas in de 11e eeuw zijn aangevangen, is drooggelegd. Het sterk meanderen wijst op een klein verval. De bedding van de Eem bestaat, net als Eemland, uit zware zeeklei, wat op overstromingen vanuit zee wijst. Ten noorden van Amersfoort was het toen één groot moeras- en waddegebied. De vraag blijft gerechtvaardigd of die rivier bij het nog niet bestaande Amersfoort in een onbewoond gebied al een naam gehad heeft, die zelfs in Frankrijk aan het hof van Karel de Grote bekend is geweest. Bovendien is er in Nederland geen enkele contemporaine bron waarin die rivier genoemd wordt, laat staan dat de naam Amer-s-foort ergens voorkomt in het eerste millennium.

⁷ Keizer Conradus (Koenraad II) bevestigt het klooster te Hohorst (later de Sint-Paulusabdij te Utrecht) in het bezit van de door de bisschoppen Ansfridus en Adelbold geschonken goederen.

⁸ Bernold, bisschop van Utrecht, bevestigt de door hem te Utrecht gevestigde Sint-Paulusabdij in de haar door zijn voorganger Ansfridus en Adelbold geschonken goederen, waaronder een waard te Zwijndrecht en de kerk te Hilligersberg, beide afkomstig van bisschop Adelbold, en voegt daar zelf een gift aan toe. Dat Zwijndrecht in 1028 al bestaat zou hebben is archeologisch nooit aangetoond. De oudste stad in Holland is nog steeds Dordrecht waarvan de oudste vermelding dateert van rond 1120.

⁹ Voor de betreffende oorkonden verwijs ik naar UNIEK IN DE STAD, De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederen bezit (ca. 1000 - ca. 1200), van mevr. C.J.C. Broer, Utrecht 2000. Haar interpretaties van beide oorkonden zijn echter traditioneel, hoewel zij ook over het verloop van de geschiedenis van de Paulusabdij bepaalde vragen of twijfels heeft. Zo heeft zij geen verklaring voor het feit dat de Paulusabdij nooit bezittingen in Amersfoort heeft gehad, maar wel van daaruit is gesticht (!) en ook nooit een rol heeft gespeeld bij de grootschalige ontginningen in Eemland en de Gelderse Vallei die vanaf de 11^e eeuw plaatsvonden. Uit deze twee feiten blijkt al dat men vragen kan stellen ten aanzien van de originaliteit van beide oorkonden. Ook van de in de oorkonde uit 1028 vermelde opbrengsten (tienden) van akkers te Amersfoirde, die ten goede zouden zijn gekomen aan het klooster van Ansfridus, vindt men niets meer terug in latere bronnen. Deze rechten en bezittingen zijn, hoewel ze op schrift gestaan hebben, nooit in het bezit gekomen van de Paulusabdij. De enige conclusie is dan ook dat dit pas nadien op schrift is gesteld, welke poging om het bezit ervan te verwerven, jammerlijk mislukt is. Wat dit betreft is de mislukte poging van de abdij van Echternach om in bezit te komen van 25 kerken in Holland (zie A. Delahaye, Ontspoorde Historie, 1992, teksten 75, 112 en 261), een frappante overeenkomst, die –overeenkomst 2!– in dezelfde tijd speelde.

¹⁰ N.B. Tenhaeff, Diplomatische studiën over Utrechtse Oorkonden der Xe tot XIIe eeuw, Utrecht 1913,

¹¹ P.A. Henderikx 'Onecht of echt?' in Feestbundel prof.dr.D.P. Blok, Hilversum 1990.

zijn twijfels. Ook D.P.Blok¹² is van mening dat het om een falsum gaat. Hetzelfde durf ik te stellen van de lijst uit 1028, waarin nagenoeg dezelfde plaatsen genoemd worden. Van de hierin genoemde akkers in Amersfoort of omgeving is geen spoor teruggevonden. Akkers veronderstellen een bewoning en intensievere menselijke activiteit. De bodem van Amersfoort en de Amersfoortse Berg waar die akkers vermoedelijk gelegen zouden hebben, bestaat uit zandgrond, slechts geschikt voor heide. Zonder bemesting, wat in 1028 nog niet bestond, is daar geen akkerbouw mogelijk. De archeologie van Amersfoort die pas begint in de 12^e/13^e eeuw, is hierin ook duidelijk. Opvallend is overigens dat de 'grote naamkundige' M.Gysseling¹³ beide jaartallen niet vermeldt bij Amersfoort en de oorkonden uit 1028 en 1050 ook niet vermeldt bij de overige plaatsen die erin zouden voorkomen.

Het verhaal van de Nederlandse taal.

Ook taalkundig mag men twifelen aan de echtheid van deze oorkonden. De schrijfwijze van de plaatsnamen in de oorkonde hebben in het begin van de 11^e eeuw zeker nog niet bestaan. Het zou alle theorieën over het ontstaan van het Nederlands onderuit gehaald hebben. Te denken valt aan de suffixen in enkele plaatsnamen zoals -hout, -brugge, -horst¹⁴, -beke, -drecht en -forde wat Nederlandstalige, zo je wenst Germaanse woorden zijn¹⁵. Het gebruik van deze woorden in een Latijnse oorkonde kan wellicht in de 14^e eeuw verondersteld worden, maar aan het bestaan en zeker aan de invloed van de Nederlandse taal in het begin van de 11^e eeuw mag ernstig getwijfeld worden. Het voorkomen van deze Nederlandse woorden in een Latijnse oorkonde geeft tevens aan dat deze oorkonde later opgesteld is (14^e eeuw) en aangepast is aan de ontwikkeling van de taal en de omstandigheden van die tijd. Ook de tweede naamsva -s- in de naam Amersfoort levert een taalkundig probleem op. Het bestaan van naamvallen in begin 11^e eeuw zou een verre ontwikkeling van de taal inhouden. Dat is voor begin 11^e eeuw nooit aannemelijk gemaakt. Er bestaat ook geen enkele tekst uit het begin van de 11^e eeuw waarmee dat aannemelijk gemaakt zou kunnen worden¹⁶.

Algemeen worden de oudste woorden in het 'Nederlands' gesteld op eind 11^e eeuw¹⁷. Het betreft hier de in Engeland gevonden versregel die begint met het overbekende "Olla Vogela". Het aller-oudste Nederlandstalige boek werd geschreven omstreeks 1100 in het klooster van Egmond.¹⁸ Te midden van overvloedig Latijn werd voor het eerst authentiek Oudnederlands

¹² Künzel, R.E., D.P.Blok en J.M. Verhoeff, Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Amst.: P.J.Meertens-Instituut, 1989. 2e gewijzigde dr. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, 8. Hierin: AMERSFURDA *Amersvoorde, Amersfoort, plaats bij Utrecht, prov. Utrecht (Vgl. Van Berkel/Samplonius 2006: 27. Het eerste element is een waternaam, met toevoeging van een -s- ter vergemakkelijking van de uitspraak.); decimaciones (...) de Amersfoirde. LNT 66 -, 1028 (kopie ca. 1530); in Seist et Amersfordo. In Zeist en Amersfoort. LNT 66 -, 1101-1250 (falsum 1050, kopie 1351-1400); duos mansos terre apud Amersfordiam. Twee hoeven land bij Amersfoort. LNT 66 -, 1174 (falsum?, kopie 1601-1700).

¹³ Maurits Gysseling (1960). Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Hierin wordt bij Amersfoort als oudste jaartal 1225 genoemd, wat dichterbij de waarheid is. Het woordenboek van Gysseling is overigens door Albert Delahaye volledig afgekraakt. Ook uit het ontbreken van de oorkonden uit genoemde jaren blijkt al hoe onvolledig dit woordenboek is.

¹⁴ De suffix -horst komt in Nederland pas voor sinds de 12^e eeuw. De indruk wordt gewekt dat, sinds de Utrechtse bisschop zijn kasteel Horst bij Rhenen (1186) bouwde, de Horstnamen voor adellijke huizen in de mode gekomen zijn. In hoeverre de horstnamen rondom Amersfoort terreinnamen of modenamen zijn is niet uit te maken. Vooral ook hierom niet omdat een modenaam heel wel in overeenstemming kan zijn met het terrein. Horst is een bekend begrip en zal als modenaam allicht wel aan hoger gelegen terrein gegeven zijn. Het verschil tussen terreinnaam en modenaam is dan ook niet dat de ene per se toepasselijker is dan de andere, maar ligt eerder in het psychologisch mechanisme dat tot de naamgeving leidt. Aldus D.P. Blok in Het goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht, In : Mededelingen van de Vereniging van naamkunde te Leuven en de Commissie voor naamkunde te Amsterdam. – 33e jaargang, 1957, nr. 2-3, p. 89-104.

¹⁵ De toepassing van de oorkonde uit 1028 veronderstelt: 1. dat deze woorden in het Nederlands bestaan hebben; 2. dat deze plaatsen in 1028 bestaan hebben en 3. dat deze plaatsen deze Nederlandstalige namen gedragen hebben.

¹⁶ De oudste 'Nederlandse' literaire tekst is van Hendrik van Veldeke uit eind 12^e eeuw (1171-1200); de oudste "Nederlandstalige oorkonde stamt uit ±1267-1281 (in Vlaanderen rond 1250); omstreeks 1200 komen de eerste Middelnederlandse woorden voor in teksten; het oudste "Dietse" archiefstuk in Utrecht is uit 1279; de eerste 'Dietse' oorkonde in Gelre en Zutphen is uit 1287. De stilistische kenmerken van de Nederlandse taal (Diets) hebben zich tussen 1250 en 1550 ontwikkeld. Bron: zie noot 17 hierna.

¹⁷ Jan.W.de Vries e.a., het verhaal van een taal, negen eeuwen Nederlands, Amsterdam 1993. In de 'herziene' uitgave 'Het verhaal van het Nederlands' uit 2009 wordt wel gepoogd dit te verruimen tot 12 eeuwen, dus vanaf rond 800, maar feitelijke bewijzen daarvoor ontbreken hierin volledig. Dat Nederland bij Germanië hoorde en er dus een Germaanse taal gesproken werd, is het uitgangspunt van dit verhaal. Dat Nederland bij het Germania (van Tacitus) hoorde, is door Albert Delahaye reeds achterhaald.

¹⁸ Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300. Frits van Oostrom. Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam 2006. p.30.

geschreven. Aangezien de abdij van Egmond pas in 1130 is gesticht¹⁹, stammen deze oudste 'Nederlandse' woorden uit de 12^e eeuw. In de Lundse Liederen²⁰ worden ook voor het eerste 'Nederlandse' woorden gebruikt in plaats van het tot dan toe gebruikelijke Latijn. De Lundse Liederen stammen uit het laatste kwart van de 13^e eeuw (rond 1270). Voor het eind van de 12^e eeuw is nooit een Nederlandse tekst, laat staan een literaire, als zelfstandig object op schrift gekomen. Pas na die tijd zou de eerste stap gezet worden naar Middelnederlandse letterkunde in de volle zin van het woord, met alle onderlinge verkeer van dien.²¹

De archeologie en de opkomst van de steden.

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de genoemde plaatsen uit de oorkonden van 1006, 1028 en 1050 nog niet bestonden of bestaan kunnen hebben in die tijd. Zelfs van het genoemde Davenra opgevat als Deventer is een bestaan in 1028 nooit archeologisch aangetoond²². Van Amersfoort staat dat onweerlegbaar vast, waar de oudste archeologische vondsten in de binnenstad uit de 13^e eeuw stammen, een enkele verdwaalde vondst uit eind 12^e eeuw. Sporen en vondsten uit de Vroege Middeleeuwen van vóór de Karolingische tijd (750-900) zijn in de omgeving van Amersfoort zeldzaam en in de binnenstad ontbreken ze zelfs geheel. In Oud-Leusden, aan de zuidgrens van de gemeente Amersfoort, dat algemeen als het Lisiduna uit de oorkonde uit 777 wordt opgevat, zouden sporen uit de Merovingische tijd (500-750) gevonden zijn²³. Vreemd genoeg ontbreken ze juist in de tweede helft van de 8^e eeuw, wanneer de ontwikkeling van Lisiduna op haar 'hoogtepunt' geweest zou zijn.

Slechts met een in 1986-1987 op 3 km. ten noorden van het centrum van Amersfoort gevonden scherf van een reliëfbandamfoor²⁴, wil men het bestaan van een nederzetting bij Amersfoort tot in de 9^e eeuw oprekken. Uiteraard vormt de vondst van een enkele verdwaalde scherf in een dichtgegooide greppel geen enkel bewijs van het bestaan een nederzetting. Bovendien zijn reliëfbandamforen tot in de 12^e eeuw vervaardigd²⁵ en misschien nog wel langer in gebruik gebleven. Het gaat immers om voorraadpotten, niet om dagelijks gebruikt aardewerk. De opvatting dat de oudste nederzetting zich ten noorden van de stad bevonden zou hebben, ondergraaft de traditionele opvattingen over ontstaan en naamgeving van de stad. Een doorwaadbare plaats op 3 km. ten zuiden van de eerste nederzetting, zou het nut van die – voorde en de naamgeving van die nederzetting onwettelijk maken.

De naamgeving van Amersfoort.

Amersfoort zou haar naam gekregen hebben van een doorwaadbare plaats een –voorde-(dat fonetisch wijzigde in –foort) waar de Amer (tegenwoordig Eem geheten) kon worden overgestoken. Deze traditionele naamsverklaring levert twee problemen op, want zowel de Amer- als de -foort (voorde) zijn onvindbaar.

¹⁹ Zie www.noviomagus.info/voetnoot/egmond2.htm

²⁰ Stemmen op schrift, o.c. p.205, 207-208.

²¹ Stemmen op schrift, o.c. p. 211 en 213..

²² Het oudste bestaan van Deventer is ook hier, het wordt eentonig, slechts gebaseerd op foutief toegepaste teksten. De opgravingen ter plaatse van het oude bisschopshof te Deventer tonen aan dat de geschiedenis van de bisschopshof pas begint in de 12e eeuw. Ook hier ontbreekt de Merovingische voorloper die net als bij Wijk bij Duurstede een doorslaggevend bewijs voor het toepassen van de oude oorkonden zou moeten vormen. De gevonden zogenaamde Frankische waar werd aangetroffen in dezelfde laag waar ook Romeinse relictten zijn gevonden. En Romeinen hebben in Deventer net zo min een nederzetting gehad als de Franken. Het betreft verspreide aardewerkvondsten waar geen grootschalige bewoning met een omvangrijk goederenbezit mee aan te tonen is. Zie: A.Dorgelo, Het Oude Bisschopshof te Deventer, in ROB-berichten, 1956, p.39-80.

²³ W.J. van Tent, De opgravingen bij Oud-Leusden, Flehite 17 no 1/2 april 1985, p.10-17.

²⁴ Krauwer, M. (Monique) en F.M.E. Snieder (Francien), "Opgravingen in Amersfoort in 1986 en 1987" in: Flehite 21, nr. 1 2, 1991. p.12-13.

²⁵ Zie Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek tussen de jaren 1950-2006 waarin in achtereenvolgende jaargangen o.a. de volgende berichten staan (enkele voorbeelden):

- Wat de reliëfbandamphoren aangaat, deze schijnen in de loop van de 12de eeuw uit te sterven (jrg.1950/p.19). Ze komen tot in de 12^e eeuw nog voor!

- Oostkapelle (gemeente Domburg) In oude cultuurgrond op de hofstede Kranenstein, zijn veel aardewerkfragmenten en enkele benen kammen uit ca.de 10e tot in de 12e eeuw gevonden. Bij het aardewerk bevinden zich duidelijk herkenbare stukken Badorf- en reliëfbandkeramiek (jrg.1985/p.156).

Voor de opvatting die Halbertsma in 1959²⁶ opperde dat de Eem eerder Amer geheten zou hebben, ontbreekt elk bewijs. Het weersprekt ook de opvatting dat de Hemus uit de oorkonde uit 777 de naamgever van de Eem zou zijn geweest, immers Eem zou afgeleid zijn van Hemus. Dan zou de Eem dus vóór 777 Amer geheten moeten hebben. Het veronderstelt dat de naam Amer- ruim 250 jaar 'overleefd' heeft, zonder ook maar ergens vermeld geweest te zijn. In 1028 zou de naam Amer dan plots weer opgedoken zijn in de naam van een nederzetting, die aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug ontstond.

We kunnen stellen dat de rivier de Eem nooit de naam Amer gedragen heeft. Dat de woorden Eem en Amer dezelfde etymologie zouden hebben is een veronderstelling die juist gebaseerd is op de opvatting dat de Eem vroeger Amer geheten zou hebben. Een typisch voorbeeld van een cirkelredenering. Dat Amersfoort haar naam te danken zou hebben aan de Amer/Eem wordt ook gelogenstraft door het feit dat Amerongen, Amerroden, Amerschot en Amerveld, maar ook Hamersveld en Ammerzoden, waarvan de etymologie overeenkomstig is, in het geheel niet aan de Eem liggen, net zo min als Amerval (bij Solesmes in Noord-Frankrijk).

Waar heeft die 'voorde' gelegen?

Een volgend probleem bij de traditionele opvatting over het ontstaan en de naamgeving van Amersfoort is dat die doorwaadbare plaats, die -voorde, in de bodem van Amersfoort nog nergens teruggevonden is. Tot heden bestaat de vermeende plaats van die voorde uit een vijftal gissingen²⁷, waaruit meteen blijkt dat historici, archeologen en geologen er onderling tot heden niet uitgekomen zijn. Drie van de vermeende locaties liggen ten noorden van de Hof, het huidige centrum van Amersfoort, twee ten zuiden ervan. Stadsarcheoloog Francien Snieder legt deze voorde op de kruising Langestraat en Weversingel²⁸. Zij stelt in hetzelfde artikel ook dat de Korte- en Langegracht²⁹ rond 1200 gegraven zouden zijn. Ook zou de naam Amersfoort er eerder geweest zijn dan de nederzetting die later deze naam kreeg. Deze veronderstelling is niet alleen onwettelijk, maar toont ook het gelijk van Albert Delahaye aan bij zijn kijk op de geschiedenis in het eerste millennium. Het komt namelijk nergens voor dat een nederzetting al een naam heeft voordat die nederzetting bestaat³⁰.

Aan de traditionele opvatting van die 'oversteekplaats' blijft men ondanks alle twijfel toch vasthouden, ook al wordt deze nergens gevonden³¹. Een andere mogelijkheid wordt niet eens onderzocht, al bespreekt Abraham van Bommel³² in 1760 al meerdere mogelijkheden. Het zou ook een onderwerp van discussie moeten zijn, waar die oversteekplaats, die -voorde, dan wel voor gediend heeft³³. Tot heden houdt men vast aan handel. Maar handel met wie? Immers

²⁶ H. Halbertsma, Zeven eeuwen Amersfoort, Amersfoort 1959.

²⁷ J.A. Brongers en W.J. van Tent, Gedachten over het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Amersfoort naar aanleiding van archeologische/geologische waarnemingen in de binnenstad, in Flehite 13^e jaargang nr.4 oktober 1981.

²⁸ F. Snieder, De naam, het water en de stad. De vroegste ontwikkeling van Amersfoort vanuit archeologisch perspectief. In Oud Utrecht, november 2001.

²⁹ De kruising Korte-Lange Gracht en Langestraat in het centrum van Amersfoort wordt ook als plaats van de -voorde genoemd. Het graven van deze gracht zou het nut en het bestaan van een voorde op die plek doorkruist hebben. Vandaar dat zij een andere locatie voor die voorde zocht. Daarnaast wordt de omgeving Vijver en Havik, de Bloemendalsestraat of de combinatie Scherbierstraat/Lieve Vrouwestraat als mogelijke plaats van de -voorde genoemd. Zie ook noot 27.

³⁰ De opvatting dat een nederzetting al een naam gehad zou hebben voordat de nederzetting bestaan heeft, komt voort uit de grote verwarring in de historische geografie in Nederland. Het toepassen van al of niet vervalste geschreven bronnen op de vermeende locaties wordt niet bevestigd door de archeologie. Plaatsen schijnen eerder in de bronnen genoemd te worden, dan de archeologie aantoonde. Ook bij Amersfoort is dat van toepassing. De naam zou al in 1028 voorkomen, terwijl de oudste archeologische vondsten uit eind 12^e eeuw dateren.

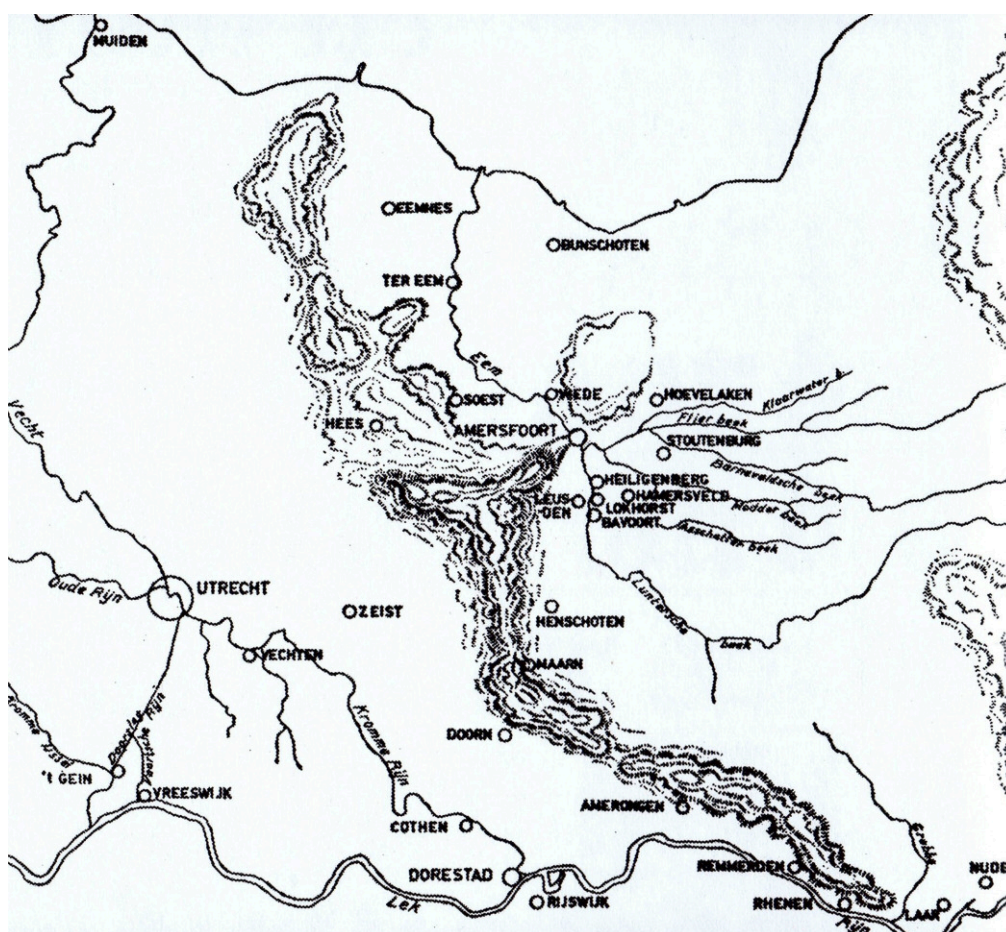
³¹ Ook de plaats en functie van de oversteekplaats aan de grens van het Romeinse Rijk in Utrecht dat men traditioneel voor het Romeinse en Middeleeuwse Trajectum houdt, is nooit gevonden en blijft onderwerp van discussie, zeker zolang er nog discussie bestaat over de oude rivierloop van de Rijn in Utrecht. Als men niet eens weet waar de Rijn gestroomd heeft, zal men ook de 'oversteekplaats' moeilijk kunnen aanwijzen. Tot die tijd blijft de naam Trajectum voor Utrecht eenzelfde mysterie als de traditionele opvatting over de naam van Amersfoort, zijnde een 'voorde' door de Eem.

³² Abraham van Bommel geeft in 'Beschrijving der stad Amersfoort' in 1760 meerdere verklaringen omtrent de herkomst en betekenis van de naam Amersfoort, waarvan 'fort aan de Eem' er een is.

³³ Volgens R. Kemperink hadden de eerste bewoners zich gevestigd op de rechteroever van de Eem op Hoogland ten noorden van Amersfoort (zie Bruit van d'Eem p.46). Dat zou dus betekend hebben dat de voorde diende om van noord naar zuid te komen i.p.v. andersom. Overigens vermeld Kemperink dit verder niet. Hoe die eerste bewoners daar dan op het Hoogland kwamen, dat te midden van een groot moerasgebied lag, wordt evenmin vermeld.

rondom Amersfoort bestond tot in de 13^e en 14^e eeuw het omringend land uit moeras en het overstromingsgebied van de Zuiderzee. Die –voorde zou rechtstreeks het moeras ingeleid hebben. Tot in de 20^e eeuw zijn er verschillende overstromingen³⁴ geweest, die bewoning, zeker toen er nog geen waterstaatkundige werken bestonden, geheel onmogelijk maakten³⁵. Pas na de aanleg van de afsluitdijk in 1932 en het Valleikanaal bij Amersfoort in de periode 1935-1941 kon men de waterhuishouding van de Gelderse Vallei beter beheersen en beheren. Nadien zijn ook pas de wijken in het noorden en oosten van Amersfoort ontstaan.

De veronderstelde handelaars die van deze ‘-voorde’ gebruik zouden hebben gemaakt, zijn in de bronnen nergens te vinden. Een (drukke) doorgaande weg al evenmin. Waarin handelden zij en met wie? Ook is er in de omgeving van Amersfoort uit die tijd geen tol of iets dergelijks bekend, wat toch wel verwacht mag worden bij een ‘handelsvoorde’. En met welke plaatsen zou Amersfoort handel gedreven moeten hebben? In de hele Gelderse Vallei en Eemland zijn geen nederzettingen bekend van vóór de 12^e eeuw.³⁶ Barneveld, Lunteren, Ede en Veenendaal bestonden nog niet in het jaar 1028, net zo min als Laren, Baarn, Bunschoten, Nijkerk, Putten, Harderwijk, Zwolle enz. Ook waren er rond het jaar 1000 geen wegen in de provincie Utrecht dan de vermeende Romeinse weg langs de Rijn. Zowel door Eemland als door de Vechtstreek liep in het eerste millennium geen enkele weg vanaf Utrecht naar het noorden³⁷.

De traditionele opvatting omtrent de oorkonde uit 777 waarvan we alleen Henschoten en Wede terugzien. Duidelijk is te zien dat Amersfoort op een uitloper van de Utrechtse Heuvelrug ligt.

³⁴ De laatste grote overstroming was in 1916, waarbij een groot deel van de binnenstad blank kwam te staan.

³⁵ Veel plaatsnamen wijzen op die drassige omgeving van Amersfoort.. Voorbeelden daarvan zijn namen van wijken in Amersfoort, zoals Kattenbroek, Randenbroek, Calveen en Nieuwland en namen van dorpen en gehuchten in de omgeving van Amersfoort, zoals Zwartebroek, Huinerbroek, Leusbroek en Moorst en dorpen zoals Hooglanderveen, Holkerveen, Nijkerkerveen en Veenendaal.

³⁶ Volgens Prof. dr. W. Jappe Alberts (in 'De Middeleeuwse Stad') valt voor de meeste steden het vroegste begin na 1200. Slechts Deventer, Tiel, Groningen en Middelburg kunnen bogen op een eerder ontstaan en alleen Maastricht en Utrecht (en Nijmegen nauwelijks) op een ontstaansbron uit het Romeins verleden. Dat Amersfoort dus al in 1023 zou hebben bestaan is een onbewezen aanname op grond van een valse oorkonde. Voor de oudste geschiedenis van Deventer, Tiel, Groningen en zelfs Middelburg bestaat archeologisch geen bewijs. Slechts door de foutieve toepassing van enkele oudere oorkonden wordt de geschiedenis van deze plaatsen opgerekt tot in de 8^e eeuw.

³⁷ Bron: Tastbare Tijd, Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht, Utrecht 2007.

Zonder bestemming heeft handel geen enkele zin. Waar de verbindingswegen liepen blijft al een even groot raadsel. De wel eens genoemde 'hessenweg' tussen Duitsland en Amsterdam is van enkele eeuwen later. Bovendien hoeft men daarvoor de Eem niet over te steken als men aan de zuidkant van Amersfoort blijft en via Soest en Baarn reist. Maar Amsterdam bestond nog niet in de 11^e eeuw, dus daar viel geen handel mee te drijven.

Ook de breedte van de Eem in Amersfoort en het hoogteverschil tussen maaiveld en het waterniveau was dusdanig dat een brug veel aannemelijker zou zijn geweest dan een voorde. Er zijn wel eens archeologische vondsten gedaan die wijzen op het bestaan van een brug, maar deze zijn nooit verder onderzocht, omdat men uitging van die voorde en een brug bij voorbaat al uitsloot.

Het is duidelijk dat de etymologie van de naam Amersfoort niet overeenkomt met de door iedereen waar te nemen feiten en geografische omstandigheden. Van een doorwaadbare plaats over de Eem is geen sprake geweest in Amersfoort. En dan komt men al snel tot de vanzelfsprekende en logische conclusie dat de naam Amersfoort een andere etymologie en dus een andere betekenis moet hebben gehad.

Het feitelijke ontstaan van de nederzetting.

Bij het zoeken naar de ware oorsprong en de naamgeving van Amersfoort moet men zich allereerst richten op de geografische omstandigheden waar Amersfoort zich ontwikkelde. Zoals bij zeer veel plaatsnamen in Nederland hebben de geografische omstandigheden tot de naamgeving van de plaats geleid. Zo ook, en zeker bij Amersfoort. Nu is de hydroniem "voorde door de Amer/Eem" ook een verwijzing naar de geografische omstandigheden, maar zoals hierboven aangegeven komen deze bij Amersfoort niet overeen. We dienen de naamgeving eerder te zoeken bij de topogenen, namen die gegeven zijn naar aanleiding van de vorming van het land. In het Nederland in het begin van het tweede millennium dat zich vooral kenmerkt door wateroverlast en ontginningen³⁸ niet geheel onlogisch.

Het is overduidelijk dat Amersfoort is ontstaan op een uitloper van de Utrechtse Heuvelrug (zie afbeelding) aan de rand van een groot moerasgebied. Daar, op een landtong aan de rand van het water, ontstond een nederzetting die in de oorkonde uit 1259³⁹ een Oppidum werd genoemd. Vermoedelijk⁴⁰ was deze nederzetting ter bescherming voorzien van een aarden wal. Welke functie die aarden wal had, is nog een vraag van onderzoek. In mijn opinie diende deze aarden wal om wateroverlast tegen te gaan, iets waar Amersfoort tot in de 20ste eeuw mee te kampen heeft gehad.

Waarom ging men juist daar wonen?

³⁸ Het westen van Nederland is ontstaan uit een moerassige delta waar, nog altijd, rivieren de zee ontmoeten. Tot ongeveer het jaar 1200 had het water vrij spel. Toen kwam de mens. Vooral de kerk en de kloosters investeerden in de bouw van dijken en het aanwinnen van nieuw land. De eerste bedijkingen vonden plaats rond het jaar 1100 in Zeeland onder leiding van Vlaamse monniken. Het kernland van Walcheren – ook wel oudland genoemd – is het gedeelte dat bedijkt is tussen 1100 en 1300 AD. Er wordt aangenomen, dat de meeste vliedbergen in Zeeland zijn aangelegd tijdens de 12e en 13e eeuw. Pas in de loop van de 13e en begin 14e eeuw verliezen de vliedbergen hun primaire beschermde functie tegen stormvloed, als de bedijking van Walcheren een feit is. Na de stormvloed in 1134 werd het oudland geheel omdijkt waarbij oudere dijken en dammen in de ringdijk werden opgenomen. Zie o.a. H.J.A. Berendsen, Fysische geografie van Nederland (in samenwerking met E.Stouthamer) verschenen 4 delen + CD-ROMs bij Koninklijke Van Gorkum te Assen.

1. De vorming van het land. Inleiding in de geologie en de geomorfologie. 2004.

2. Fysisch-geografisch onderzoek. Thema's en Methoden. 2005.

3. Landschap in delen. Overzicht van de geofactoren. 2010.

4. Landschappelijk Nederland. 2005.

³⁹ Met deze oorkonde kreeg Amersfoort stadrechten. De oorspronkelijke oorkonde uit 1259 is verloren gegaan. Het betreft hier het oudste afschrift uit 1344. De vraag is of de oorspronkelijke naam wel zuiver is overgekomen, zeker omdat andere oorkonden verschillende schrijfwijzen geven. Een afschrift van dezelfde oorkonde uit 1425 geeft Amersfoirt, wat al aangeeft dat plaatsnamen aan de opvattingen van de tijd werden aangepast.

⁴⁰ Dit vermoeden is gebaseerd op het feit dat de eerste stadswalling, voordat deze in steen werd opgetrokken, ook uit een aarden wal bestond. Dat die oudste omheining niet van steen was kan ook opgemaakt worden uit het feit dat met de bouw van de stadsmuur pas in de 14e eeuw is begonnen.

De plaats Amersfoort lag juist op de plek waar zuiver water⁴¹ en voedsel te vinden waren. De eerste bewoners waren in mijn opvatting dan ook geen boeren zoals de traditie⁴² ons wil doen geloven, maar vissers. Dat verklaart ook de naam Vijver, een van de oudste straatjes van Amersfoort. Een vijver, vivarium, was de plaats waar men de gevangen vis levend kon bewaren. Bij gebrek aan koeling zeker noodzakelijk. Ook de latere vissersplaatsen Bunschoten en Spakenburg vonden hun traditie in Amersfoort. Veel grond in dit gebied was in bezit van Amersfoortse instellingen en particulieren. Vanuit Amersfoort kwam de bewoning na de ontginningen 'op gang'. Dit 'Oppidum' heeft geleid tot het tweede deel van de naam Amersfoort, in oudere oorkonden Amsford (zie afbeelding) en Amersforde genoemd. Etymologisch is de afleiding van – foort wel duidelijk.

De bakermat van de Nederlandse taal.

Voor de herkomst en betekenis van het eerste deel van de plaatsnaam Amersfoort ga ik naar Frans- en Belgisch Vlaanderen, de bakermat van het Nederlandse taalgebied! Daarbij mag niet vergeten worden dat deze gebieden in de Zuidelijke Nederlanden tot 1581 bij de Nederlanden gehoord hebben.

In Vlaanderen zijn veel plaatsnamen te vinden die een vergelijkbare etymologie hebben, waarbij een landtong of nes ook een ham genoemd wordt. Een ham, een hamma of een hames is de benaming voor een landtong in een overstromingsgebied⁴³. En dit nu, is bij Amersfoort ook precies van toepassing. Amersfoort is ontstaan op een landtong aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug in een groot moeras- en waddengebied.

Het woord Ham komt als plaatsnaam talloze malen voor in Nederland en in het buitenland, waar het eveneens een in het water of moeras uitstekend stuk land betreft⁴⁴. Het is als toponymisch element in veel plaatsnamen overgeleverd. Een eenvoudige zoektocht in enkele etymologische woordenboeken⁴⁵ levert, al of niet in een Latijnse context, de volgende resultaten op: ham (13), hames (2, geromaniseerd), hamma (2), hamme (2); als deel van een toponiem: am (21), amensis (6), amma (1), -amma (1), ham (66). Het komt van het Latijnse woord 'hamus' dat haak, hoek of kromming betekent⁴⁶. Die hoek in het landschap (denk aan ons woord uithoek) is uiteraard van toepassing op een landtong. Denk ook aan de bestaande woorden inham en minder gebruikelijk het woord uitham, waar het dezelfde betekenis heeft. Ook in de 'deplacements historiques' komt men het tegen, waarbij de oorspronkelijke geografische omstandigheden tussen oorspronkelijke en de nieuwe plaats soms wonderwel overeenkomen. In de overstromingsgebieden langs de Noordzeekust niet eens erg verwonderlijk. Zo heeft de klassieke Romaanse naam Hammaburgensis wat in Frans-Vlaanderen Hames-Boucres was, in Noord-Duitsland geleid tot Hamburg.

⁴¹ Het zuivere water was afkomstig van de vele beekjes ten oosten van Amersfoort die vanuit de Gelderse Vallei/Veluwe bij Amersfoort samenstroomden. Dit zuivere water heeft in latere eeuwen geleid tot de vele bierbrouwerijen en wasserijen die de stad gekend heeft.

⁴² In de oorkonde uit 1028 wordt bevestigd dat het klooster op de Heiligenberg recht heeft op tienden op akkerland te 'Amersfoirde' (tevens de oudste vermelding van de plaatsnaam). Deze oorkonde is een falsum aangezien het klooster op de Heiligenberg nooit bestaan heeft. Zie elders in dit artikel. Het is duidelijk dat de in de oorkonde genoemde akkers er in 1028 nog niet waren, echter wel in de tijd dat de oorkonde werd opgesteld (14^e eeuw). Zie voor het ontstaan van de landbouw in deze streken: Bernard Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa tussen 500 en 1850, Utrecht 1987. Hierbij dient wel opgemerkt te blijven dat het vermeende grondbezit in Nederland van enkele grote kloosters in West-Europa, zoals Echternach, Werden en Fulda, gebaseerd is op de aangenomen geschiedenis, waarvan Albert Delahaye reeds lang heeft aangetoond dat die net zo vals is als de oorkonde uit 1028.

⁴³ M. Gysseling, Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Zie <http://www.wulfila.be/tw/>

⁴⁴ Het Vlaamse Hamme bijvoorbeeld ligt op een landtong die uitsteekt in het moeras aan de samenloop van Schelde en Durme.

⁴⁵ Tussen haakjes het aantal door mij gevonden plaatsnamen waarin de pre- of suffix –ham- voorkomt. Voor de bronnen verwijs ik naar A. Dauzat et Ch. Rostaing, Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France, Paris 1963 en J. Moreau, Dictionnaire de Géographie Historique de la Gaule en de la France, Paris 1972.

⁴⁶ De etymologie van de varkensham is dezelfde als in die van de plaatsnamen. De bil van een varken maakt eenzelfde bocht en heet dus terecht naar die kromming, een ham.

De ontstane nederzetting op de landtong van de Utrechtse Heuvelrug kreeg de naam Hamesforde, wat fonetisch heeft geleid tot Amisforte, Amesfort en Amersfoort (met een –f-⁴⁷) zoals de schrijfwijze in enkele oudere oorkonden voorkomt. Joost van den Vondel noemt de plaats Amisfort in zijn gedicht “De Nachtegael van Amisfort”, wat dicht bij de oorspronkelijke betekenis en herkomst is. De afval van consonanten, is juist bij de H- een veel voorkomend verschijnsel⁴⁸, zeker als er sprake is van een 'Franse' invloed en uitspraak⁴⁹. Het dorp Hamersveld vlak bij Amersfoort heeft die H behouden, omdat het pas ontstond toen het schrift in de ambtenarij meer gebruikelijk was en plaatsnamen niet slechts fonetisch werden overgeleverd.

Amersfoort dankt haar naam dus niet aan een doorwaadbare plaats door de Eem, maar aan een omheinde nederzetting (forde) op de uitloper (een hames) van de Utrechtse Heuvelrug. De oorspronkelijke naam Hamesforde, waarvan overigens geen enkele schriftelijke overlevering bestaat, is in de geschreven taal ‘verbasterd’ tot Amersfoort.

⁴⁷ De schrijfwijze van Amersfoort, met een –f- geeft een aanwijzing dat de naam niet van -voorde afkomstig is maar van –fort-. Opvallend is dat andere plaatsen in Nederland, waar die ‘-voorde’, die oversteekplaats, wel aanwijsbaar is, met een -v- geschreven worden en niet met een -f-, zoals Bekkevoort, Bredevoort, Helvoirt, Maasvoort, Stevoort en Westervoort.

⁴⁸ De stad Assen blijkt aanvankelijk Hassen te hebben geheten. Ook hier is dus sprake van de afval van de consonante –H-.

⁴⁹ Enkele voorbeelden ter verduidelijking: Amelsdorp heette in 1221 nog Hamelsdorp; de plaats Hamel was in 1157 bekend onder de naam Amilo; Hamelinsbrugge heette in 1072 Amelini pontem; Hamelincourt (vóór 1157) werd in 1161 Amelaincurt, in 1189 Ameleincurt, in 1194 Hamelaincurt. Bron: M.Gysseling, o.c.